

О. Kucheruk

STUDYING THE STRUGGLE OF PEASANTRY IN RIGHT-BANK UKRAINE AGAINST CLERGY IN THE POST-REFORM PERIOD (1861-1900) IN D. P. POJDA'S WORKS

The article is devoted to analysis of scientific works of professor D. P. Pojda to the history of peasants' revolts in Right-bank Ukraine against rural clergy in the post-reform period (1861-1900). The author of the article has come to conclusion that D. P. Pojda on the basis of sources investigated the character of relations of peasantry and clergy, the priests' role in realization of reform in 1861 in Kyiv, Podolsk and Volynsk province, the feature of the status of clergy in Right-bank Ukraine; he is leaning against concrete examples, he has advanced the reasons, methods and results of peasantry's struggle against clergy. Thus, D. P. Pojda has made the important investment in the research of social-agrarian history of Ukraine in the second half of XIX-th century.

Key words: peasants' revolts, orthodox clergy, Right-bank Ukraine, peasant reform of 1861, the post-reform period, province, the landowner.

© О. Кучерук

Надійшла до редакції 24.08.2009

УДК 34(091)

**СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦТВА
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

ДМИТРО БІЛИЙ,

кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка

У статті розглядаються основні фактори, які впливали на становлення особливого типу української національної ідентичності чорноморського козацтва в середині ХІХ ст., та риси, які були їй притаманні. Автор здійснює спробу визначити тип цієї ідентичності в загальному процесі переходу від ранньомодерної до модерної національної ідентичності.

Ключові слова: Кубань, Чорноморське козацьке військо, ідентичність, національна самосвідомість.

Постановка проблеми. Історія українців Кубані, попри її надзвичайну важливість для осмислення історичних шляхів розвитку українського народу, поки що залишається певною "білою плямою" серед інших магістральних тем вітчизняної історіографії. Таке становище значною мірою ускладнює й аналіз сучасного становища численної української спільноти Кубані, яка внаслідок довготривалого періоду русифікації опинилася дезорієнтованою відносно власного національного та етнічного самовизначення. Звернення до основних етапів еволюції соціальних ідентичностей українців Кубані в минулому значною мірою дозволить нам зрозуміти їх сучасне становище та визначити шляхи покращення національно-культурного розвитку. Основні особливості та риси розвитку української національної ідентичності української спільноти Кубані, на нашу думку, були визначені насамперед під час існування Чорноморського козацького війська та його тери-

торії - Чорноморії - як автономної адміністративно-територіальної одиниці. Розгляд становлення ранньомодерного типу української національної ідентичності серед чорноморців у цей період (1792-1860 рр.) має ключове значення при висвітленні проблематики еволюції соціальних ідентичностей української спільноти Кубані.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри існування досить значного обсягу історіографічних досліджень, присвячених історії Чорноморського козацького війська, переважна більшість наукових праць була створена або в дореволюційний період і належить до "документальної школи" історіографії [1], або в межах радянської версії марксистської історіографії [2]. Серед сучасних досліджень ми знаходимо звернення до проблематики національної ідентичності чорноморського та кубанського козацтва в працях В. Чумаченка [3] та А. Авраменка [4]. Утім, необхідно визначити, що поки

№7 (98) жовтень 2009 р.

відсутні праці, які розкривають цю проблематику, спираючись на сучасну теоретичну та методологічну базу.

Метою нашої статті є викладення основних зовнішніх та внутрішніх обставин, які визначили еволюцію соціальних ідентичностей українців Кубані в першій половині XIX ст., висвітлення механізмів, які забезпечували збереження та розвиток національної ідентичності цієї спільноти.

Виклад основного матеріалу. Початок заселення Кубані українцями наприкінці XVIII ст. був обумовлений декількома важливими обставинами, які й зумовили особливості становлення української спільноти цього регіону та, відповідно, еволюцію її соціальних ідентичностей. Серед цих обставин, на нашу думку, найбільш вагомою стала та, що першими переселенцями виявилася структурована спільнота - Чорноморське козацьке військо. Чорноморське військо виникло як безпосередній спадкоємець Війська Запорозького, воно було утворене завдяки наполегливим заходам колишньої запорозької старшини, а його основу складали колишні запорожці. Це дозволило зберегти в перші роки існування Чорноморського війська основні традиції та принципи організації Війська Запорозького - курінну організацію та важливу роль Військової Ради. Наступні українські переселенці на Кубань, котрі інтегрувалися до козацького стану (процес, що тривав до початку 60-х рр. XX ст.) дуже швидко адаптувалися до структури, напрацьованих у ході опанування чорноморським козацтвом кубанського простору, що, у свою чергу, забезпечувало певну сталість та своєрідність найбільш впливової та динамічної козацької частини української спільноти регіону.

Ми можемо виокремити перший період становлення українського населення Кубані, який охоплює часові межі від 1792 р. до 30-х рр. XIX ст. На цьому етапі відбувається як в економічному, так і в ментальному відношенні освоєння регіону чорноморськими козаками. Чорноморці намагаються максимально зберегти та відтворити на Кубані звичну модель структури Війська Запорозького з його елементами сакралізації та військового структурування простору. Це яскраво проявилось в заснуванні в 1794 р. Катерино-Лебязької Свято-Миколаївської пустині як аналогу Спасо-Преображенського Києво-Межигірського монастиря св. Миколая, відтворенні церковної архітектури в стилі козацького бароко, будівництві військової столиці Катеринододару за зразком Запорозької Січі, ретельному зберіганні запорозьких клейнодів як підстави збереження своєї козацької станової ідентичності [5]. У той же час разом із козацькою ідентичністю продовжує зберігатися виражена українська етнічна ідентичність. Власне, у чорноморців цього періоду ми спостерігаємо виражену подвійну ідентичність - козацьку та етнічну, що були тісно пов'язані між собою і взаємодоповнювали одна одну. Збереженню етнічної ідентичності та її ролі як підстави для козацької ідентичності сприяли такі чинники: до кінця 60-х рр. XIX ст. усе населення Чорномор'я було моноетнічним - українським, а в соціальному відношенні належало до одного козацького стану; нові масові поповнення чорноморського козацтва (організовані переселення 1809-1811 рр., 1821-1825 рр., 1848-1849 рр.) відбувалися за рахунок переселенців з українських губерній - переважно Полтавської, Чернігівської, що ретельно зберігали свою етнічну ідентичність, підсилену відчуттям туги за покинутими рідними краями та особливо важ-

ливу для збереження механізмів самоорганізації та взаємодопомоги, украй важливих для виживання в небезпечних умовах "Кубанського фронтиру". Провідною підставою для збереження та відтворення особливої чорноморської козацької ідентичності була апеляція до минулого Війська Запорозького та Гетьманської України, відповідно, опанування нового простору супроводжувалося перенесенням у сучасне історичних переказів, традицій, уявлень та міфів, безпосередньо пов'язаних із українським етнічним світоглядом та етосом. Трансформація Чорноморського війська як нової, якісно відмінної від Війська Запорозького спільноти супроводжувалася змінами на рівні первинної організації - поступовим переходом від курінної спільноти та зимівника як основного типу поселення до курінного поселення (з 1842 р. - станиці), що в ньому було відтворено класичну українську сільську громаду, одним із важливих елементів функціонування якої були українські народні звичаї та традиції. Окрім цього, далеко не останню роль відігравали зв'язки першого покоління чорноморців із представниками своїх родин, які залишилися на місцях їхнього попереднього проживання - Наддніпрянщині та Слобідській Україні.

Наступний етап в еволюції соціальних ідентичностей української спільноти Кубані можна виокремити в період між 30-ми й початком 60-х рр. XIX ст. У цей час простежуються дві виразні, але взаємозалежні тенденції - формування чорноморської регіональної ідентичності та включення чорноморської козацької еліти в загальноукраїнський процес формування національної ідентичності. У 30-х рр. XIX ст. вже цілком сформувалося нове покоління чорноморців, що народилися на Кубані. Якщо попередня генерація чорноморської старшини переважно орієнтувалася у своїх практиках упорядкування кубанського простору на звичні для них практичні схеми Війська Запорозького та гетьманської барокової культури (завдяки діяльності протоієрея К. Росинського), то для нового покоління чорноморських старшин запорозька старовина вже відійшла у простір важливих "міфів обґрунтування", і сучасне становище Чорномор'я вимагало створення нового дискурсу, у якому могла бути наново осмислена історія Чорномор'я та обґрунтована легітимність її особливої автономного статусу в загальній системі Російської імперії та влади чорноморської еліти. У 30-40-х рр. XIX ст. чорноморській старшині вдалося в прихованому, але досить напруженому протистоянні з імперською адміністрацією на Кавказі значною мірою зміцнити автономію Чорномор'я - фактично єдиної української автономії в Російській імперії. Наполегливе створення "чорноморського" дискурсу найбільш яскраво простежується в діяльності трьох наказних отаманів Чорноморського козацького війська - М. Заводовського (1789-1853 рр.), Г. Рашпиля (1801-1852 рр.) та Я. Кухаренка (1799-1862 рр.). "Історичні записки про Чорноморське військо" (1834 р.) Я. Кухаренка та О. Туренка стали першою й дуже важливою спробою історичної легітимізації статусу Чорноморського війська, показником формування особливої регіональної чорноморської ідентичності [6]. Досить показовим є те, що одночасно з працею над "Історичними записками..." Я. Кухаренко написав п'єсу "Чорноморський побут", у якій змальовував перші роки освоєння чорноморських Кубані. У цій п'єсі виразно підкреслюється українська етнічна ідентичність чорноморців, генетична спорідненість Чорноморського війська з Війском Запорозьким та з

Україною. Власне, у житті та діяльності Я. Кухаренка виявилася тенденція, спрямована на інтерацію українців Чорномор'ї до загальноукраїнського процесу формування модерної ідентичності. З одного боку, український національний рух у цей період спирався на "козацьку міфологеми", і чорноморське козацтво - прямий спадкоємець Війська Запорозького - було реальним утіленням цієї міфологеми. Активна участь чорноморців в українських гуртках Петербурга та Харкова, широке коло зв'язків Я. Кухаренка в середовищі українських діячів, довготривала дружба з Т. Шевченком підтверджували велику зацікавленість представників козацької еліти в українському національному русі. У межах української культури на той час уже було створено багато літературних творів та наукових розвідок, присвячених козацтву, напрацьовані певні політологічні та історіософські концепції, у яких осмислювалась історія України та сучасне становище українців, - усе це було життєво необхідним для чорноморської еліти, що наполегливо намагалася закріпити український козацький дискурс Чорномор'ї та особливу українсько-козацьку ідентичність чорноморців. Відповідно до цього, насамперед, завдяки діяльності Я. Кухаренка, посилюються заходи чорноморської еліти, спрямовані на прищеплення козакам елементів національної ідентичності - передовсім через розповсюдження україномовної літератури, введення в школах викладання українською мовою, популяризацію знань з історії України та запорозького козацтва. Остаточне закріплення дискурсу Чорномор'ї як "Кавказької України" відбулося в праці І. Попка "Чорноморські козаки в їх цивільному та воєнному побуті", яка вийшла друком 1858 року [7]. У цьому творі автор, впливовий представник чорноморської старшини, змальовує Чорномор'ю як безпосередню спадкоємицю запорозьких та гетьманських традицій України, акцентує увагу на її українській монетичності, а Чорноморське військо позиціонує як окрему спільноту, що у своїй економіці, культурі та традиціях відрізняється як від інших козацьких військ, так і від інших регіонів Російської імперії. Українська національна ідентичність чорноморців яскраво виявилася під час ліквідації Чорноморського війська та ліквідації Чорномор'ї як окремої адміністративно-територіальної автономної одиниці, а також під час боротьби (яка ледь не виплила у збройне повстання) проти примусового переселення чорноморського козацтва на територію Лівобережної Кубані (Закубання) в 1860-1861 рр. Радикальні кроки імперської адміністрації, спрямовані на ліквідацію автономного статусу Чорномор'ї та Чорноморського війська, були викликані кількома чинниками. На наш погляд, основною причиною ліквідації Чорномор'ї стало побоювання імперської адміністрації зростання проявів національної ідентичності в чорноморців, про що виразно свідчить звіт Кавказького намісника князя О. Барятинського до військового міністра від 2 квітня 1861 р., у якому відверто висловлюється занепокоєння перетворенням чорноморців на окрему націю, яка наполегливо зберігає свою українську етнічну ідентичність та історичну пам'ять [8]. Утворення Кубанського козацького війська шляхом злиття чорноморської (української) козацької частини з лінійною (російською) видавалась авторам цього проекту надійним заходом із русифікації чорноморського козацтва та денационалізації Чорномор'ї.

Наскільки впевнено ми можемо говорити про наявність у чорноморців у 50-60-х рр. XIX ст. в системі соціальних ідентичностей проявів національної ідентичності? Найбільш яскравим свідченням цього є відозва осавула Головатого від 1 травня 1861 р. - програмний маніфест, створений у колі чорноморської старшини, котра за підтримки широких верств посполитого козацтва активно виступила в 1861 р. проти ліквідації Чорноморського війська та планів переселення чорноморців за Кубань [9]. Характерною особливістю відозви було те, що її автори, протестуючи проти ліквідації Чорноморського війська та автономного статусу Чорномор'ї, розглядали це, насамперед, не як порушення прав певного стану (у цьому випадку - козацького або окремого козацького війська), а прав народу на своє автономне існування. У відозві чітко визначалися атрибути, за якими її автори виокремлювали чорноморців як представників окремого народу - власна мова, об'єднання за єдиною релігією, чітко визначена територія, порядок управління, спільне історичне минуле та спільна історична пам'ять. Головними аргументами проти ліквідації Чорноморського війська та злиття його з Лінійним козацьким військом виступали відмінності в етнічному складі між чорноморцями та лінійцями, мова, традиції та історичне минуле яких були іншими, ніж у чорноморців. Чи позиціонувалися в цій відозві чорноморські козаки як окрема національна спільнота? Показовим є наведення автором (або, скоріше, авторами) прикладу швидкої інкорпорації до війська переселенців із Полтавської та Чернігівської губерній як "єдиноплемінників" чорноморців - принаймні в цій тезі виступає апеляція до спільної етнічної ідентичності як легітимізації окремого автономного статусу Чорномор'ї. Вірогідно, уявлення про Чорномор'ю як особливу, але все ж частину України викристалізувалося в 30-40-х рр. XIX ст. У своїх листах до Т. Г. Шевченка наказний отаман Я. Кухаренко запрошує останнього на "нашу Вкраїну" [10], а І. Попко у своїй вищезгаданій праці пише про Чорномор'ю: "...усе нагадує нам на цій далекій кавказькій Україні гетьманську Україну..." [11]. Але чи не обмежувалося таке національне сприйняття положення Чорномор'ї виключно колом чорноморської еліти? Ф. Щербина, згадуючи своє навчання в Катеринодарській військової гімназії вже по ліквідації Чорноморського козацького війська, так передає спільні уявлення про рідний край як учнів - вихідців із чорноморських станиць, так і простих козаків-чорноморців: "У нас був військовий собор, військова гімназія й військові землі. Термін "військовий" означав, що собор, гімназія та землі належать усьому Чорноморському козацькому війську, і це поглиблювало значення крайових установ, порядків та власності, значення, аналогічне щодо цього термінам "державний" та "народний". Так, принаймні, розуміли його козаки, вважаючи собор, гімназію та землі не державними або загальнонародними, а своїми військовими, чорноморськими, з якими було пов'язане не тільки право військової автономії та власності, але й санкція історичної давнини та традицій вільного козацтва" [12]. У такий спосіб ми можемо визначити, що Чорноморське військо на момент свого скасування не виступало виключно як певна військова структура, а перетворилося на своє-

рідну українську козацьку "національну автономну республіку" - річ аномальну в структурі Російської імперії та, відповідно, приречену на ліквідацію.

Висновки

Підсумовуючи "чорноморський" етап розвитку української спільноти Кубані 1792-1860-х рр., ми можемо дійти висновків, що в ці часи три типи соціальних ідентичностей українців Кубані (Чорномор'ї) - етнічна, станова та регіональна - досить плідно корелювали поміж собою, доповнювали та взаємобумовлювали один одного.

Етнічна ідентичність виступала як маркування, чітка "порогова межа" окремої козацької становой чорноморської ідентичності, що, у свою чергу, спиралася на глибинну українську історичну традицію та "запорозьку міфологему". Окрім того, етнічна ідентичність не вкладалася виключно в межі простого вегетативного чинника збереження та соціалізації на початковому рівні сільської громади, принаймні вона виступала важливим ідеологічним фактором обґрунтування окремого автономного становища Чорномор'ї, тобто несла в собі яскраво виражені складові української національної ідентичності.

Регіональна чорноморська ідентичність почала формуватися в 30-х рр. XIX ст. на основі козацької та етнічної ідентичностей і стала наслідком зміцнення особливого автономного статусу Чорномор'ї.

Можна констатувати, що на початку 60-х рр. XIX ст. серед значної частини чорноморської старшини та посполитого козацтва вповні сформувався тип української чорноморської козацької ідентичності, який поєднував у собі етнічну, станова та регіональну ідентичності. Цілком упевнено її можна розглядати як досить виразний прояв ранньомодерної української національної ідентичності, що зазнала певної трансформації під час становлення Чорномор'ї, але зберегла свої основні риси, насамперед, опертя на українську козацьку ідентичність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Щербина Ф. А. История Кубанского Казачьего Войска / Ф. А. Щербина. - Екатеринодар : Типография Кубанского Областного Правления, 1910. - Т. 1; Щербина Ф. А. История

Кубанского Казачьего Войска. История войны казаков с кубанскими горцами / Ф. А. Щербина. - Екатеринодар : Типография Товарищества Печатного и Издательского Дела под фирмой "Печатник", 1913. - Т. 2.

2. Голобуцкий В. А. Черноморское казачество / В. А. Голобуцкий. - К. : Издательство Академии наук Украинской ССР, 1956. - 414 с.

3. Чумаченко В. Идентичность кубанского казачества (научный и идеологический аспекты проблемы) / В. Чумаченко // Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям : матеріали науково-практичної конференції. - Донецьк : Донецьке відділення Товариства "Україна-Світ", Східний видавничий дім, 2004. - С. 194-200.

4. Авраменко А. Короткий огляд історії Кубанського козацького війська / А. Авраменко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. - Т. 18. - Донецьк : Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ, 2007. - С. 155-185.

5. Білий Д. Роль релігії в становленні становой та національної ідентичності чорноморського козацтва (1792-1860 рр.) / Д. Білий // Наука. Релігія. Суспільство. - 2008. - № 3. - С. 203-209.

6. Кухаренко Я. Исторические записки о войске черноморском (со времени поселения оно на всемиростивейше пожалованной земле по 1831 год) / Я. Кухаренко, А. Туренко // Кубанский сборник : сборник научных статей по истории края. - Краснодар : ООО "Книга". - Т. 1 (22). - 2006. - С. 315-481.

7. Попко И. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту (очерки края, общества, вооруженные силы и служба) / И. Попко. - СПб., 1858.

8. Венюков М. И. К истории заселения Западного Кавказа / М. И. Венюков // Русская старина. - С. Петербург, 1878. - № 6. - С. 258.

9. Короленко П. П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г., с приложением документов и записки полковника Шарапа / П. П. Короленко // Кубанский сборник. - Т. 16. - Екатеринодар, 1911. - С. 494-495.

10. Лист Я. Г. Кухаренка до Т. Г. Шевченка від 25 травня 1845 р. // Листи до Тараса Шевченка. - К. : Наукова думка, 1993. - С. 39.

11. Попко И. Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту / И. Д. Попко. - Краснодар : "Советская Кубань", 1998. - С. 35.

12. Центральний Державний Архів Вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України, м. Київ. - Ф. 4465с. - Оп. 1. - Спр. 892. - Арк. 223.

D. Bilyj

FORMATION OF NATIONAL IDENTITY OF THE BLACK SEA COSSACKS IN THE MIDDLE OF XIX CENTURIES

In article major factors which influenced formation of especial type of the Ukrainian national identity of the Black Sea Cossacks in the middle of XIX centuries and those lines which were to it peculiar are considered. The author offers the definition of this identity, as transitive step from to modernity Ukrainian national identity.

Key words: Kuban, Black Sea Cossacks, identity, national consciousness.

© Д. Білий

Надійшла до редакції 28.08.2009

№7 (98) жовтень 2009 р.